

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΤΟΠΙΣΗΣ ΚΑΙ Η ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ:

ΠΡΙΜΟ ΛΕΒΙ - ΧΟΡΧΕ ΣΕΜΠΡΟΥΝ*

ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ

*Η πραγματικότητα συχνά χρειάζεται
να εφευρεθεί για να γίνει αλήθεια.*

ΧΟΡΧΕ ΣΕΜΠΡΟΥΝ

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΤΟΠΙΣΗΣ σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως είναι μια στιγμή βίαιης συνάντησης του ατόμου με την ιστορία. Η ιστορία εισβάλλει στην προσωπική του ζωή, τον αποσπά απ' αυτήν, την ανατρέπει και του επιβάλλει για ένα διάστημα (μικρό, μεγαλύτερο ή ισόβιο) τελείως άλλες συνθήκες ζωής. Πρόκειται λοιπόν για μια κατ' εξοχήν *τραυματική* εμπειρία, που εγγράφεται πάντοτε σ' ένα *συλλογικό πλαίσιο*. Η εμπειρία αυτή, που σφράγισε ανεξίτηλα τη ζωή των επιζώντων, άρδευσε μια σειρά κειμένων, η οποία ορίζεται ως «στρατοπεδική λογοτεχνία». Στη συνέχεια θα επιχειρήσω να θέσω ορισμένα ερωτήματα, όπως: Πότε και πώς το τραύμα πέρασε στη γραφή και τι είδους κείμενα παρήγαγε η μεταγραφή της τραυματικής αυτής εμπειρίας; Ποια είναι η ανάγκη που ωθεί τον επιζώντα στο διάβημα της γραφής και ποια είναι η καταλληλότερη χρονική στιγμή γι' αυτό; Πώς συμπλέκεται η εμπειρία αυτή με την αφήγησή της; Και, τέλος, πώς διασταυρωνόμαστε ως ιστορικοί μ' αυτά τα κείμενα; Θα εστιάσω το ενδιαφέρον μου σε δύο μείζονα έργα της στρατοπεδικής λογοτεχνίας: το έργο του *Πρίμο Λέβι* και αυτό του *Χόρχε Σεμπρούν*. Η επιλογή αυτή βασίζεται σε ενδιαφέρουσες ομοιότητες που εντόπισα στη δομή των δύο έργων, αλλά και σε σημαίνουσες διαφορές, τις οποίες θα προσπαθήσω να αναδείξω.

Ο όρος «στρατοπεδική λογοτεχνία» ή «γραμματεία», που μεταφράζει το *littérature concentrationnaire*, είναι δόκιμος εδώ και μερικές δεκαετίες. Σ' αυτόν περιλαμβάνονται οι μαρτυρίες των επιζώντων από τα στρατόπεδα, αλλά και λογοτεχνικά έργα που περιστρέφονται γύρω απ' αυτή τη θεματική. Οι περισσότεροι επιζώντες αφηγήθηκαν την εμπειρία τους σ' ένα βιβλίο, που είναι και το μοναδικό τους.¹ Το *corpus* αυτών των μαρτυριών είναι πολλαπλά σημαντικό: κατά πρώτο λόγο αποτελεί το βασικό κανάλι διάσωσης της συλλογικής μνήμης αυτού του ακραίου γεγονότος που σημάδεψε τον εικοστό αιώνα στην Ευρώπη. Από τη φύση του, λοιπόν, αποτελεί (ή τουλάχιστον θα 'πρεπε να αποτελεί) για τους ιστορικούς ασταίρευτη πηγή για την προσέγγιση του φαινομένου.

Για πολύν καιρό, όσο το αρχειακό υλικό ήταν ελάχιστο, τα κείμενα αυτά αποτελούσαν την κύρια πηγή. Αλλά και μετά από το πρόσφατο άνοιγμα αρχείων –όπως μέρος του αρχείου του Άουσβιτς, που ο Κόκκινος Στρατός μετέφερε στη Μόσχα μετά την απελευθέρωση του στρατοπέδου– οι μαρτυρίες αυτές είναι πολύτιμες από ιστοριογραφική άποψη, γιατί καλύπτουν ουσιαστικές πλευρές, στις οποίες δεν αναφέρονται βεβαίως τα επίσημα έγγραφα. Αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι τα έγγραφα των αρχείων έχουν συνταχθεί από τους ίδιους τους ναζί, αποτελούν δηλαδή κείμενα που σκοπό έχουν να διευκολύνουν την εσωτερική οργάνωση του στρατοπέδου, τα κείμενα των επιζώντων είναι το απαραίτητο αντίβαρο στη ζυγαριά. Αν τα έγγραφα των θυτών διασώζουν ημερομηνίες άφιξης τραίνων, αριθμούς κρατουμένων από κάθε χώρα και άλλα συναφή στοιχεία, απαραίτητα στην ιστορική έρευνα, τα κείμενα των επιζώντων περιγράφουν τις συνθήκες ζωής από την πλευρά των θυμάτων, αφηγούνται την καθημερινότητα των στρατοπέδων, την πείνα, το κρύο, τον φόβο, εκφράζουν δηλαδή την οδύνη, διασώζοντας έτσι την ανθρώπινη διάσταση της πιο απάνθρωπης εμπειρίας. Δεν πρέπει επίσης να λησμονούμε ότι, όσον αφορά την εξόντωση των Εβραίων, την «τελική λύση» στην κωδικοποιημένη διάλεκτο των ναζί, υπήρχαν αυστηρές οδηγίες να μη μείνουν γραπτά ίχνη που να εκθέτουν στο μέλλον τους δράστες. Οι μαρτυρίες, λοιπόν, αυτές μιλούν και γι' αυτό που τα έγγραφα αποσιωπούν: τους θαλάμους αερίων και τα κρεματόρια, την πιο ακραία δηλαδή έκφραση του απάνθρωπου.²

Τα περισσότερα από αυτά τα κείμενα είναι γραμμένα από ανθρώπους που δεν έγραψαν άλλο βιβλίο, ούτε είχαν ποτέ διανοηθεί να γράψουν. Η καθοριστική όμως εμπειρία

Η **Οντέτ Βαρών-Βασάρ** διδάσκει ιστορία στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και είναι διευθύντρια της επιθεώρησης *Μετάφραση*.

* Το κείμενο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσής μου στο συνέδριο του περ. *Ιστορείν* «Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας» (30 Νοεμβρίου - 2 Δεκεμβρίου 2001). Τα πρακτικά του συνεδρίου θα κυκλοφορήσουν σε ηλεκτρονική μορφή.

με το πέρασμα του χρόνου, συνήθως με το πέρασμα τριών ή τεσσάρων δεκαετιών, τους οδήγησε στην γραπτή κατάθεση του βιώματος. Οι μαρτυρίες αυτές είναι όλες συγκλονιστικές. Είναι όμως γεγονός ότι, αν κανείς διαβάσει έναν ορισμένο αριθμό από αυτές, βλέπει να επαναλαμβάνονται τα βασικά στοιχεία. Οι διαφορές είναι μικρές από μαρτυρία σε μαρτυρία και οφείλονται κυρίως στο ατομικό βίωμα του καθενός. Όμως απ' αυτό το σώμα μαρτυριών ορισμένα κείμενα ξεχωρίζουν ως τα μείζονα αυτής της γραμματείας, ακριβώς γιατί υπερβαίνουν το επίπεδο της απλής μαρτυρίας. Οι συγγραφείς τους προσεγγίζουν διαφορετικά τη μετατροπή της τραυματικής εμπειρίας σε γραφή: θα τολμούσα να πω ότι η εμπειρία της εκτόπισης τούς έκανε συγγραφείς. Αν δεν είχαν εκτοπιστεί, δεν ξέρουμε αν θα είχαν γράψει και τι. Ξέρουμε όμως πως το επιτακτικό εσωτερικό αίτημα να γράψουν γι' αυτήν την εμπειρία τούς ώθησε στη γραφή. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκουν οι δύο συγγραφείς, στους οποίους θα αναφερθώ στη συνέχεια, ο *Πρίμο Λέβι* και ο *Χόρχε Σεμπρούν*.

Πρώτο κοινό σημείο: ούτε ο *Λέβι* ούτε ο *Σεμπρούν* ήσαν συγγραφείς πριν να εκδώσουν το πρώτο τους βιβλίο, που αφορούσε την εμπειρία της εκτόπισης στα ναζιστικά στρατόπεδα. Εκδίδοντας το πρώτο τους βιβλίο γίνονται συγγραφείς. Ένα σημαντικό δεύτερο κοινό σημείο, που τους διαφοροποιεί επίσης από το σώμα των μαρτυριών, είναι πως δεν σταμάτησαν στην κατάθεση της εμπειρίας με το πρώτο βιβλίο-μαρτυρία, όπως κάνουν κατά κανόνα οι μάρτυρες. Αντίθετα, αυτό το βιβλίο στάθηκε η αφετηρία ενός ολόκληρου έργου. Το τρίτο που θα ήθελα να επισημάνω είναι ένα λεπτό σημείο: το κάθε άτομο είναι αξιόπιστος και αξιοσέβαστος μάρτυρας, εφόσον έχει βιώσει μιαν εμπειρία. Όμως, για να υπερβεί η αφήγηση της εμπειρίας το πεδίο της οδύνης, της απορίας ή της απλής καταγραφής των αναμνήσεων, χρειάζεται μια ικανότητα στοχασμού και μια δύναμη γραφής που δεν είναι στις δυνατότητες του κάθε επιζώντος. Ειδικά για να προσεγγιστεί το φαινόμενο της εκτόπισης στα ναζιστικά στρατόπεδα –ένα φαινόμενο τόσο πολύπλοκο από ιστορική, κοινωνιολογική και φιλοσοφική πλευρά– χρειάζεται μια πνευματική αποσκευή που δεν διαθέτει ο κάθε επιζών. Γι' αυτό τα έργα του *Λέβι* και του *Σεμπρούν* διακρίνονται: γιατί δεν αποτελούν απλώς μαρτυρίες, γιατί υπερβαίνουν την καταγραφή του προσωπικού βιώματος.

Αν όμως δεν είναι μαρτυρίες, τότε σε ποια κατηγορία ανήκουν; Τα έργα αυτά είναι δύσκολο να ταξινομηθούν, γιατί μετέχουν περισσότερων ειδών: λειτουργούν κατά πρώτο λόγο βέβαια ως *μαρτυρίες*, που καθρεφτίζουν τη συλλογική μνήμη ακραίων γεγονότων: είναι όμως και *αυτοβιογραφικά κείμενα*, που νοσηματοδοτούν την προσωπική ζωή των συγγραφέων. Ακροβατούν στα όρια του *δοκιμίου*, με σελίδες σπάνιας διαύγειας και εκπληκτικής ανάλυσης της στρατοπεδικής κοινωνίας. Τέλος, είναι και *λογοτεχνία*. Ο *Georges Perec* υποστηρίζει τη νομιμότητα του όρου «στρατοπεδική λογοτεχνία». Για όσους αμφισβητούν τη νομιμότητα του όρου, υπενθυμίζει τη σχέση ζωής και λογοτεχνίας: «*Η λογοτεχνία είναι αζεδιάλυτα δεμένη με τη ζωή, η αναγκαία προέκταση της εμπειρίας, η προφανής της κατάληξη, το απαραίτητο συμπλήρωμά της. Κά-*

θε εμπειρία ανοίγεται προς τη λογοτεχνία και κάθε λογοτέχνημα προς την εμπειρία [...]». Γράφει λοιπόν, σχολιάζοντας το έργο του αντιστασιακού και πολιτικού κρατούμενου στο Νταχάου *Robert Antelme*, *Το ανθρώπινο είδος*, έργο ομόλογο μ' αυτά που συζητάμε, που τάραξε τα νερά της γαλλικής διανοήσης στη δεκαετία του '60: «*Ο Robert Antelme μας προσφέρει το αναντίρρητο παράδειγμα. Αυτός ο άνθρωπος που αφηγείται και διερωτάται, που μάχεται με τα μέσα που του έχουν αφήσει, που εκμαιεύει από τα γεγονότα τα μυστικά τους, που αρνείται τη σιωπή τους, που προσδιορίζει και αντιτίθεται, που αποκαθιστά και που αντισταθμίζει, ξαναδίνει στη λογοτεχνία ένα νόημα που είχε χάσει»*.³ Όχι λοιπόν απλώς ανήκουν στη λογοτεχνία, αλλά και την επαναπροσδιορίζουν.

★

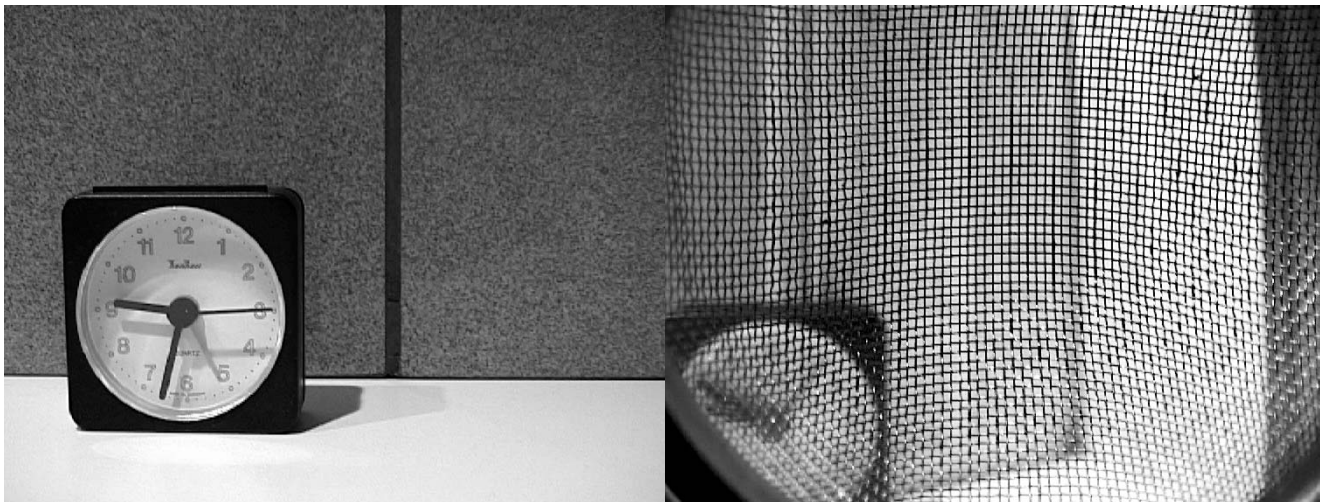
Στη συνέχεια θα επικεντρωθώ στο παράδειγμα των έργων των δύο συγγραφέων, θέτοντας ορισμένα ερωτήματα: πρώτα-πρώτα *πότε* γράφουν αυτοί οι συγγραφείς; Ο *Ιταλός Λέβι*, που είχε εκτοπιστεί ως Εβραίος στο Άουσβιτς, είναι από τις εξαιρέσεις που θα γράψουν αμέσως μετά την επιστροφή τους. Όταν βάζει στο χαρτί τη μαρτυρία του για πρώτη φορά είναι εικοσιέξι χρονών και δεν σκέφτεται να την εκδώσει. Πρώτοι αποδέκτες είναι κάποιοι φίλοι και η μηνηστή του. Όπως ο ίδιος έχει πει, η γραφή λειτουργεί γι' αυτόν σ' αυτή τη φάση ως προσωπική απελευθέρωση. Στην περίπτωση του *Ισπανού Σεμπρούν*, που ήταν πολιτικός κρατούμενος στο Μπούχενβαλντ, από το πρώτο κιόλας βιβλίο η πρόθεσή του είναι καθαρά λογοτεχνική, εφόσον όπως έχει δηλώσει, δεν τον ενδιέφερε η κατάθεση της μαρτυρίας δίχως τη λογοτεχνική της επεξεργασία. Όλα του τα βιβλία –που θα γραφτούν στα γαλλικά– είναι λογοτεχνικά έργα, που υπόκεινται στους νόμους της μυθοπλασίας. Βασική λοιπόν ιδιομορφία του έργου του η ακροβασία ανάμεσα στη μαρτυρία, στην αυτοβιογραφία και στη λογοτεχνία. Πρώτη βασική διαφορά: αν ο *Πρίμο Λέβι* δεν κατορθώνει να επιστρέψει στη ζωή παρά μόνο μέσω της γραφής, ο *Σεμπρούν* αντίθετα αποφεύγει τη γραφή για να επιβιώσει. Αυτός που πάντοτε ήθελε να γίνει συγγραφέας, βρίσκεται αναγκασμένος να αποφύγει τη γραφή για είκοσι περίπου χρόνια, στα οποία θα βρει καταφύγιο στην πολιτική δράση. Η εμπειρία, λοιπόν, της εκτόπισης σε πρώτη φάση λειτουργεί ανασχετικά –τον εμποδίζει να γράψει– και σε δεύτερη φάση επιβάλλει τη θεματική της – δεν μπορεί πια παρά να γράψει για το στρατόπεδο. Σε κάθε περίπτωση συμπλέκεται με την πορεία του ως συγγραφέα και την καθορίζει⁴.

Ο *Πρίμο Λέβι* προέρχεται από μια οικογένεια *Ιταλών Εβραίων*, σεφαραδίτικης καταγωγής, καλά ενσωματωμένων στην *ιταλική κοινωνία*. Το 1942 ο νεαρός *Πρίμο* έχει μόλις τελειώσει τις σπουδές του και εργάζεται για πρώτη φορά ως *χημικός*. Ο *ιταλικός φασισμός* δεν τον έχει ακόμη αγγίξει προσωπικά, ούτε τον έχει πολιτικοποιήσει. «*Ούτε σε μας ούτε γενικότερα στη γενιά μας, είτε ήμασταν άραιοι είτε Εβραίοι, είχε ακόμη ωριμάσει η ιδέα πως έπρεπε και μπορούσαμε να αντισταθούμε στον φασισμό. Η αντίστασή μας μέχρι τότε ήταν παθητική και περιοριζόταν στην άρνηση, στην απομόνωση, στο να μην αφήσουμε τους εαυτούς μας να μολυνθούν απ' αυτόν»*

(*Το περιοδικό σύστημα*, σ. 62), αναφερόμενος στο 1941. Μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας (Σεπτέμβριο του '43) βγαίνει στο βουνό χωρίς να υπάρχει πραγματικά οργανωμένη αντίσταση ακόμη.⁵ Συλλαμβάνεται τον Δεκέμβριο του '43 ως αντιστασιακός, με μία ομάδα ένοπλων νέων που έχουν βγει στο βουνό «αναζητώντας μια ανύπαρκτη οργάνωση». Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν συλλαμβάνεται, προτιμά να δηλώσει ότι είναι Εβραίος, θεωρώντας ότι θα είχε βαρύτερες συνέπειες

θούν τα τραύματά τους, τραύματα που αφορούσαν άλλες πτυχές: το θέμα της συνεργασίας του Βισύ για τη Γαλλία, ο Εμφύλιος για την Ελλάδα, η ανατροπή του φασιστικού καθεστώτος για την Ιταλία, για να μην αναφερθούμε στο τραύμα της μεταπολεμικής Γερμανίας.

Οι σκελετωμένοι άνθρωποι που επέστρεψαν για να ταράξουν τα νερά με τις αντι-ηρωικές και φριχτές ιστορίες τους, τις «απίστευτες» διηγήσεις τους, ενοχλούσαν. Χρειάστηκε η

αν παραδεχόταν την αντιστασιακή του δράση (*Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, σ. 14).

«Ήμουν τυχερός» είναι οι δύο πρώτες λέξεις του πρώτου του βιβλίου, οι δύο πρώτες λέξεις που θα γράψει αμέσως μετά από την επιστροφή του από το Άουσβιτς στο Τορίνο. Ήταν τυχερός, γιατί τον Ιανουάριο του '44 που έφτασε στο Άουσβιτς είχαν ανάγκη από εργατικά χέρια και είχαν μειώσει τον ρυθμό της εξόντωσης κρατουμένων· δηλαδή ήταν τυχερός που επέζησε. Ο Λέβι ανήκει στις εξαιρέσεις που έγραψαν αμέσως μετά την επιστροφή τους, όπως και ο Αντέλμ. Στην εισαγωγή του πρώτου βιβλίου εξομολογείται πως η ανάγκη να γράψει γεννήθηκε ήδη από το στρατόπεδο, ως ανάγκη αφήγησης στους άλλους.

Το ότι όμως το 1947 το βιβλίο ήταν έτοιμο, δεν σήμαινε και πολλά πράγματα. Ο μεγάλος εκδοτικός οίκος Einaudi αρνείται το χειρόγραφο, το ίδιο συμβαίνει και με άλλους εκδοτικούς οίκους, και τέλος το βιβλίο βλέπει το φως από έναν περιθωριακό εκδοτικό οίκο. Η έκδοση αυτή αφορά έναν περιορισμένο εβραϊκό κύκλο του Πιεμόντε, παραμένει δηλαδή «confidentielle». Δεν αρκεί, λοιπόν, να μπορέσει κανείς να γράψει. Πρέπει και οι άλλοι να είναι έτοιμοι ν' ακούσουν και να διαβάσουν, να δεχτούν και να προσλάβουν το αφήγημα. Και οι ευρωπαϊκές κοινωνίες δεν ήταν διόλου έτοιμες για κάτι τέτοιο την επαύριο της απελευθέρωσης, αλλά ούτε και τα πρώτα χρόνια που την ακολούθησαν. Έπρεπε πρώτα να επουλω-

παρέλευση μιας δεκαετίας, ώστε να γίνει η επανέκδοση του *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, το 1957 από τον Einaudi πια, ο οποίος στο εξής θα εκδίδει όλα τα βιβλία του Λέβι. Ο Einaudi, εκτός από τη διακίνηση που εξασφαλίζει εντός της Ιταλίας, ανοίγει και δρόμο στις μεταφράσεις: από το 1958 ως το 1961 εκδίδονται η αγγλική, η γαλλική και η γερμανική μετάφραση. Το βιβλίο συναντά το διεθνές κοινό του και ανοίγει κυριολεκτικά δρόμο στη στρατοπεδική λογοτεχνία.

*

Το πρώτο βιβλίο του Λέβι, *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος* (1947), και το πρώτο του Σεμπρούν, *Το μεγάλο ταξίδι* (1963) θα είχαν ξεχωρίσει χάρη στην ποιότητα και στη δύναμη της γραφής τους, ακόμη και αν οι συγγραφείς τους δεν είχαν γράψει άλλο. Αλλά και για τους δύο συγγραφείς η ανάγκη τους να γράψουν δεν εξαντλείται με το πρώτο βιβλίο: αντίθετα αυτό αποτελεί αφετηρία ενός ολόκληρου έργου, που θα τους συνοδεύσει σ' όλη τους τη ζωή· στην καρδιά της προβληματικής του έργου τους βρίσκεται πάντοτε η εμπειρία της εκτόπισης στο στρατόπεδο. Η ιστορική αυτή εμπειρία γίνεται ο πυρήνας ενός έργου που διαρκώς εξελίσσεται και παράγει ομόκεντρα βιβλία. Σε κάποια διαλείμματα εκδίδουν άλλα βιβλία, σε μία φυγόκεντρη τάση, και ύστερα πάλι επανέρχονται. Δεν είναι τυχαίο ότι ορισμένα από τα ενδιάμεσα βιβλία και των δύο είναι αυτοβιογραφικά: *Το περιοδικό σύστημα*, για τον Λέβι (παι-

δικά, νεανικά χρόνια, οικογενειακές αναμνήσεις μεταξύ άλλων), *Αντίο, φως της νιότης* για τον Σεμπρούν (εφηβεία, αυτοβιογραφικό «μυθιστόρημα μαθητείας»). Πιστεύω πως εντάσσονται στο ίδιο σχέδιο νοηματοδότησης μιας ζωής της οποίας πυρήνας υπήρξε η εμπειρία του στρατοπέδου.⁶ Η ανάγκη αφήγησης, που είναι πρωταρχική στο πρώτο βιβλίο, αργότερα θα υποχωρήσει παραχωρώντας τη θέση της στον στοχασμό. Και οι δύο συγγραφείς δομούν ένα έργο όχι πια μόνο γύρω από την προσωπική τους εμπειρία, αλλά και θεωρητικότερο, γύρω από την προβληματική των στρατοπέδων. Δεν είναι τυχαίο ότι και για τους δύο το τρίτο τους βιβλίο, βιβλίο ωριμότητας πια, με απόσταση πολλών δεκαετιών, θα προσφέρει τις στοχαστικότερες και βαθύτερες παρατηρήσεις.

Ας προσεγγίσουμε όμως ξεχωριστά το έργο του καθενός, για να δούμε τη διαδρομή που η εμπειρία του στρατοπέδου κάνει μέσα στο έργο τους. Ο Λέβι θα επανέλθει δεκαέξι χρόνια αργότερα από την έκδοση του πρώτου βιβλίου, με το δεύτερο βιβλίο του, την *Ανακωχή*, που θα εκδοθεί το 1963. Πρόκειται για την ιστορία της επιστροφής του από τη μέρα της απελευθέρωσης του Άουσβιτς έως ότου έφτασε στο σπίτι του, στο Τορίνο: η μορφή αυτού του βιβλίου είναι πιο κοντά στο περιπετειώδες μυθιστόρημα, και ειδικά στο «πικαρέσκο». Ο ίδιος ο Λέβι χαρακτήρισε αυτήν την περίοδο της ζωής του «*μία παρένθεση απεριόριστης ελευθερίας, ένα χρήσιμο αλλά ανεπανάληπτο δώρο της μοίρας*» (*Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, σ. 251). Η γραφή αυτού του βιβλίου έχει υποστεί μεγαλύτερη λογοτεχνική επεξεργασία από τη γραφή του πρώτου βιβλίου. Σημειώνει επίσης ότι βοήθησαν σ' αυτό οι πολυάριθμες προφορικές παραλλαγές της ιστορίας της επιστροφής, που είχαν προηγηθεί της συγγραφής. Το τρίτο βιβλίο, *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, είναι το κατ' εξοχήν βιβλίο στοχασμού, το θεωρητικότερο της τριλογίας. Το βιβλίο δεν ολοκληρώνει απλώς, αλλά κορυφώνει την τριλογία, καθώς προχωρεί σε λεπτή ανάλυση και ερμηνεία του φαινομένου. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να θυμίσω την επιστημονική ιδιότητα του Λέβι: διακεκριμένος χημικός, εφαρμόζει στα κείμενά του την ίδια λεπτολόγο ακρίβεια. Ο Claudio Magris έχει πει για το ύφος των βιβλίων του: «*Να τα έχεις γράψει δίχως μίσος και δίχως πάθος, χωρίς να τονίζεις, αντίθετα να μετριάσεις τη φρίκη, και η ποίηση να αναβλύζει από τη γυμνή αλήθεια των γεγονότων είναι εξίσου μεγάλο έργο όσο και να έχεις ζήσει τα γεγονότα τα οποία γέννησαν το βιβλίο*». (*Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, σ. 264).

Ο Χόρχε Σεμπρούν, όπως και οι περισσότεροι από τους ανθρώπους που επέστρεψαν από στρατόπεδα, θα τηρήσει πολυετή σιωπή. Όταν εκδίδεται *Το μεγάλο ταξίδι* το 1963 από τον Gallimard έχουν παρέλθει 18 χρόνια από την απελευθέρωσή του από το Μπούχενβαλντ, όπου είχε εκτοπιστεί ως μέλος της γαλλικής κομμουνιστικής αντίστασης. Ο Σεμπρούν δεν ήταν Εβραίος, εκτοπίστηκε ως κομμουνιστής στο Μπούχενβαλντ, που ήταν *στρατόπεδο συγκεντρώσεως*, κι όχι στο Άουσβιτς, που ήταν *στρατόπεδο εξοντώσεως*. Η διαφορά είναι καίρια: στο Μπούχενβαλντ εκτελούσαν αυθαίρετα, χιλιάδες πέθαιναν από φοβερές κακουχίες, αλλά δεν υπήρχαν θάλαμοι αερίων. Στα κρεματόρια καίγονταν τα πτώματα των ανθρώπων που βρήκαν θάνατο από πείνα, αρρώστια, εξάντλη-

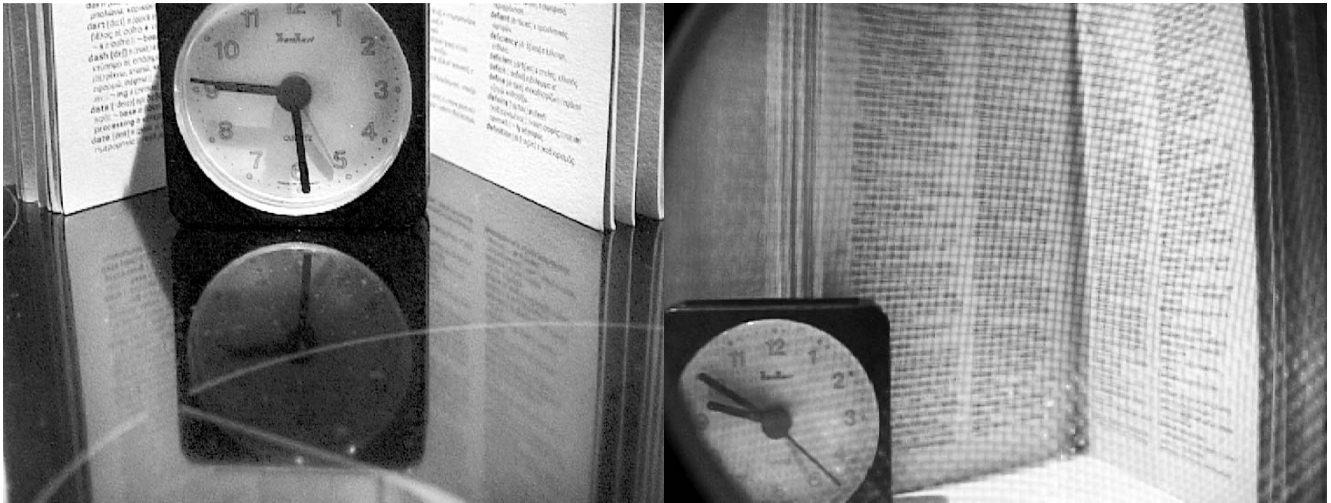
ση, όχι όμως ανθρώπων που δηλητηριάστηκαν με αέριο στους θαλάμους. Επιμένω στη διαφορά, γιατί καμιά φορά η λέξη «κρεματόρια» δημιουργεί την εντύπωση ότι όλα τα στρατόπεδα ήταν ίδια. Ο ίδιος ο Σεμπρούν έχει διηγηθεί το πάγωμα που προξενεί στους αιχμαλώτους του Μπούχενβαλντ η άφιξη ενός Εβραίου από το Άουσβιτς, ο οποίος τους μιλά για την εφαρμογή της «τελικής λύσης». Όταν το στρατόπεδο του Άουσβιτς εκκενώθηκε τον Ιανουάριο του '45, ορισμένοι επιζώντες Εβραίοι μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο του Μπούχενβαλντ. Αυτοί θα μιλήσουν στους πολιτικούς κρατούμενους για τους θαλάμους αερίων (*L'écriture ou la vie*, σ. 58-61).

Υπάρχει όμως και μία άλλη σημαίνουσα διαφορά: η εκτόπιση του Λέβι ως Εβραίου είναι μία φυλετική εκτόπιση, δηλαδή βαθιά παράλογη. Οι Εβραίοι βρίσκονται μπροστά στους θαλάμους αερίων απλώς γιατί είναι Εβραίοι κι όχι γιατί έχουν κάνει κάτι. Αυτό στερεί από αποδεκτό νόημα την εκτόπισή τους και τους οδηγεί πιο γρήγορα στην παραίτηση, στην τρέλα, στην κατάσταση αυτού που στο ιδίωμα των στρατοπέδων ονομάζαν «Μουσουλμάνο». Ίσως το Άουσβιτς να σκότωσε και πολλές δεκαετίες μετά: αρκεί να σκεφτούμε τις αυτοκτονίες των Πρίμο Λέβι, Ζαν Αμερύ, Πωλ Τσελάν. Αντίθετα, η εκτόπιση των κομμουνιστών έχει νόημα: είναι απόρροια της πράξης αντίστασης στη ναζιστική τρομοκρατία. Είναι περήφανοι για όσα συνειδητά διακινδύνευσαν κι ελπίζουν σ' έναν καλύτερο κόσμο, όταν το στρατόπεδο των συμμάχων νικήσει. Ο ρόλος που παίζει γι' αυτούς η ένταξή τους στο κομμουνιστικό κίνημα είναι καίριος και νοηματοδοτεί την εκτόπισή τους. Εξάλλου η κομμουνιστική οργάνωση δρα παράνομα μέσα στο στρατόπεδο, εξασφαλίζοντας προνόμια στα μέλη της και κυρίως το αίσθημα ότι κάπου ανήκουν.⁷ Ο Σεμπρούν έκανε μια συζήτηση με τον Ελί Βηζέλ, εκτοπισμένο ως Εβραίό, με τον οποίο υπήρξαν τρεις μήνες συγκεντρωμένοι στο Μπούχενβαλντ (Ιανουάριος - Φεβρουάριος '45), στην οποία μιλάνε για τη διαφορά των εμπειριών τους από τα στρατόπεδα. Σ' αυτήν τη συζήτηση κάνουν την βασική διάκριση ανάμεσα σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως και στρατόπεδα εξοντώσεως.

Αυτή η πίστη στο όραμα του κομμουνισμού, που νοηματοδοτούσε την εκτόπισή του αλλά και τη ζωή του Σεμπρούν ως το 1964, ενυπήρχε μέσα του ως βεβαιότητα όταν έγραφε το πρώτο βιβλίο. Όπως αργότερα είπε, αισθανόταν ότι ανήκε στην πλευρά του «καλού» και πώς όλο το «κακό» το εκπροσωπούσε η αντίπαλη πλευρά. Βέβαια η πίστη του στο κομμουνιστικό όραμα έχει υποστεί ήδη την πρώτη ρωγμή το 1956 με την έκθεση του Χρουστσώφ. Πιστεύει όμως ότι υπάρχουν ακόμη περιθώρια μεταρρύθμισης. Από το 1962 έρχεται σε ανοιχτή ρήξη με τον Σαντιάγο Καρίγιο, γενικό γραμματέα του Ισπανικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Τέλος, ως επιστέγασμα, έρχεται το 1963 η ανάγνωση του βιβλίου του Αλεξάντρ Σολζενίτσιν *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*. Ο Σεμπρούν συγκλονίζεται από την ανακάλυψη των στρατοπέδων του Γκουλάγκ, που είναι πια ανοιχτός για να την πιστέψει. Η διαγραφή του από το Ισπανικό Κομμουνιστικό Κόμμα θα έρθει το 1964, επισημοποιώντας τη ρήξη του με το κομμουνιστικό όραμα. Τότε ο αγωνιστής δίνει τη θέση του στον συγγραφέα, και το παλαιό σχέδιο ζωής έρχεται πάλι οριστικά στο προσκήνιο.

Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι όμως πως τότε ο Σεμπρούν αισθάνεται ότι η εγκυρότητα της αφήγησής του στο *Μεγάλο Ταξίδι* έχει ανατραπεί και νιώθει την ανάγκη να αναθεωρήσει το νόημα αυτής της βιωμένης εμπειρίας και να την ξανααφηγηθεί, σε συσχετισμό πια με την κριτική του σταλινισμού. Η διαδικασία θα είναι αργή. Μια δεύτερη σιωπή, δεκαεφτά χρόνων αυτή τη φορά, χωρίζει το πρώτο βιβλίο από το δεύτερο. Το 1980 εκδίδεται λοιπόν το βιβλίο *Τι ωραία Κυριακή!*

την επιστροφή από το στρατόπεδο. Η «σιωπή» αυτή, που ίσχυσε για τους περισσότερους επιζώντες, επιβαλλόταν πρώτα από το περιβάλλον, που δεν ήθελε ή δεν άντεχε να «ακούσει». Ο συγγραφέας ανατρέπει όμως τη μονομερώς θετική νοηματοδότηση της μνήμης: η λήθη και η σιωπή στάθηκαν όρος επιβίωσης για τον ίδιο. Ο τίτλος του βιβλίου *Η γραφή ή η ζωή* καθρεφτίζει το εκβιαστικό δίλημμα, όπως ο Σεμπρούν και οι περισσότεροι επιζώντες το βίωσαν στην επιστροφή

(Gallimard 1980). Οι συγκρατούμενοί του κομμουνιστές που επιβίωσαν του Μπούχενβαλντ, όπως ο Τσέχος Γιόζεφ Φρανκ, θα βρουν φρικτό τέλος από τους συντρόφους τους στις σταλινικές δίκες, στις αρχές της δεκαετίας του '50. Η εικόνα του κρεμασμένου Φρανκ και οι στάχτες του, που διασκορπίστηκαν στον χιονισμένο δρόμο στα περίχωρα της Πράγας, θα στοιχειώσουν το έργο του Σεμπρούν. Το ναζιστικό Μπούχενβαλντ –που από τον Ιούνιο του 1945 έως το 1949 μετατράπηκε σε στρατόπεδο για τους πολιτικούς κρατούμενους των σοβιετικών– προεκτείνεται τώρα και συναντά το Γκουλάγκ. Η μία εμπειρία, η βιωμένη, φωτίζεται τώρα διαφορετικά από τη γνώση της άλλης, της μεταγενέστερης. Έτσι το *Τι ωραία Κυριακή!* είναι ένα από τα βιβλία που προωθούν ουσιαστικά τον στοχασμό γύρω από τους δύο μεγάλους ολοκληρωτισμούς του 20ού αι. και τα στρατοπεδικά τους συστήματα, δίχως να πέφτουν στην παγίδα των απλουστεύσεων. Ήθελα όμως να σημειώσω εδώ ότι ποτέ τα βιβλία του Σεμπρούν δεν αναφέρονται μόνο στο στρατόπεδο. Στο *Μεγάλο Ταξίδι*, λόγου χάρη, η σοφά κατακερματισμένη αφήγηση εκβάλλει συχνά στον ισπανικό εμφύλιο και στη γαλλική αντίσταση. Πρόκειται λοιπόν για ένα έργο που διαλέγεται διαρκώς με την ιστορία.

Στη δεκαετία του '90 θα επανέλθει με άλλα δύο βιβλία. *Η γραφή ή η ζωή* (Gallimard 1995) είναι το θεωρητικότερο ίσως από τα τέσσερα βιβλία του, στο οποίο αναλύει με εξαιρετικά ενδιαφέροντα τρόπο το θέμα της πολυετούς «σιωπής» μετά

τους. Ή θα βυθιζόταν κανείς για ένα διάστημα σε μια θεραπευτική λήθη, ώστε να ξαναπιάσει επαφή με τη ζωή, ή θα αφηνόταν στο διαρκές πένθος, με κίνδυνο να χάσει, οριστικά αυτή τη φορά, τη ζωή. Η πρωταρχική ανάγκη ήταν να μάθει ξανά να ζει κανείς στη φυσιολογική κοινωνία. Η διαλεκτική λήθης/μνήμης, σιωπής/γραφής βρίσκεται στην καρδιά αυτής της προβληματικής. Η ανάγκη της αφήγησης θα αναδυθεί για τους περισσότερους μάρτυρες πολλές δεκαετίες αργότερα, όταν έρθει το πλήρωμα του χρόνου. Πολλές φορές θα διηγηθούν στα εγγόνια τους ό,τι δεν είπαν ποτέ στα παιδιά τους, γι' αυτό η δεκαετία του '80 θα γνωρίσει μια εκδοτική έκρηξη μαρτυριών των επιζώντων. Τέλος, στο τέταρτο βιβλίο του *Ο νεκρός που μας χρειάζεται* (Gallimard 2001) ο «χρήσιμος» νεκρός είναι αυτός που θα δανείσει στον Ζεράρ τον αριθμό του για να ζήσει μ' αυτόν, ενώ το πτώμα του ίδιου –που έχει βρει θάνατο από εξάντληση– θα οδηγηθεί στο κρεματόριο με τον αριθμό του Ζεράρ. Τα όρια του «εγώ» είναι εντελώς ρευστά, καθώς θα μπορούσε τόσο εύκολα να είναι ο άλλος. Η προβληματική της σχέσης του «εγώ» με τον «άλλον», την οποία είχε ήδη αναπτύξει σε προηγούμενα βιβλία, κορυφώνεται σ' αυτό το βιβλίο και γίνεται κεντρική. Ακόμη και το σχέδιο συγγραφής ενός βιβλίου γύρω από το στρατόπεδο, το αποδίδει στον σύντροφο, στον Φρανσουά. Εκείνος όμως θα πεθάνει, άρα ο συγγραφέας θα γίνει ο «άλλος». Είναι λοιπόν μια πιο υπαρκτική προσέγγιση.

Εκτός από τα βιβλία τα οποία έχουν ως βασικό τους θεματικό άξονα το στρατόπεδο, σε κάποια άλλα το Μπούχενβαλντ εισβάλλει και καταλαμβάνει μια καίρια θέση. Στο *Λευκό Ορος* (Gallimard 1986), μυθιστόρημα που η πλοκή του εκτυλίσσεται σ' ένα Σαββατοκύριακο στη Νορμανδία, ο ένας από τους τρεις βασικούς ήρωες, ο Χουάν Λαρρέα, είναι δέσμιος της ανάμνησης του Μπούχενβαλντ. Μέσα από την αθέλητη μνήμη, ως μαθητής του Προυστ, ο συνειρμός θα του επιβάλλει την ανάμνηση. Ένα εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος με μία καμινάδα που καπνίζει, θα αναμοχλεύσει τη μνήμη του και θα προβάλει το κρεματόριο του στρατοπέδου. Το βιβλίο κλείνει με την αυτοκτονία του ήρωα στα παγωμένα νερά του Σηκουάνα και εκδίδεται ένα χρόνο πριν από την πραγματική αυτοκτονία του Π. Λέβι (11 Απριλίου 1987).

Η είδηση αυτής της αυτοκτονίας συγκλόνισε τον Σεμπρούν. Στο βιβλίο *Η γραφή ή η ζωή* ο Σεμπρούν γράφει:

«Ήταν 7 η ώρα, μια ανώνυμη φωνή έλεγε μία μία τις πρώτες ειδήσεις. Ξάφνου αναφέρθηκε στον Πρίμο Λέβι. Η φωνή ανακοίνωσε την αυτοκτονία του, την παραμονή, στο Τορίνο. Θυμήθηκα μια μεγάλη βόλτα κάτω από τις ασίδες του κέντρου αυτής της πόλης, μια ηλιόλουστη μέρα, με τον Ίταλο Καλβίνο, λίγο μετά τη δημοσίευση Του μεγάλου ταξιδιού. Είχαμε μιλήσει για τον Πρίμο Λέβι. [...] Η φωνή είπε την ηλικία του Πρίμο Λέβι.

Τότε, με την ψυχή μου να τρέμει ολόκληρη, είπα στον εαυτό μου ότι μου έμεναν ακόμη 5 χρόνια να ζήσω. Ο Πρίμο Λέβι ήταν όντως 5 χρόνια μεγαλύτερός μου. Ήξερα βέβαια πως ήταν παράλογο. Ήξερα πως αυτή η βεβαιότητα που με κεραυνοβολούσε δεν ήταν λογική: καμία αναγκαιότητα δεν με ανάγκαζε να πεθάνω στην ίδια ηλικία με τον Πρίμο Λέβι. Μπορούσα βέβαια να πεθάνω νεώτερος απ' αυτόν. Ή πιο γέρος. Ή οποιαδήποτε στιγμή. Αλλά κατάλαβα αμέσως το νόημα αυτής της άνευ νοήματος προαναγγελίας, το νόημα αυτής της παράλογης βεβαιότητας.

Κατάλαβα πως ο θάνατος ήταν πάλι μπροστά μου, στον ορίζοντα του μέλλοντός μου. [...] Ίσως να μην είχα μονάχα 5 χρόνια να ζήσω, αυτά που μου έλειπαν για να φτάσω στην ηλικία του Πρίμο Λέβι, αλλά ο θάνατος είχε εκ νέου εγγραφεί στο μέλλον μου» (*L'écriture ou la vie*, σ. 244-246, 254-260).

Ο Σεμπρούν αναφέρεται και σε μία άλλη «σύμπτωση», η οποία τον αναστάτωσε. Σημαδιακό ελέγχεται το έτος 1963. Τον Απρίλιο του '63 εκδόθηκε *Η ανακωχή* του Λέβι στην Ιταλία, ενώ τον Μάιο του ίδιου χρόνου εκδόθηκε *Το μεγάλο ταξίδι* του Σεμπρούν στη Γαλλία. Επίσης τα 18 χρόνια που χωρίζουν το πρώτο βιβλίο του Λέβι από το δεύτερο αντιστοιχούν στα 18 χρόνια (1945-1963) όπου ο Σεμπρούν βυθίζεται ηθελήμενα στη λήθη και αδυνατεί να γράψει. Συμπεραίνει λοιπόν ο Σεμπρούν:

«Πέρα από κάθε βιογραφική συγκυρία, ήταν σαν να είχε ωριμάσει αντικειμενικά μια ικανότητα ακοής, μες στη σχεδόν ακατανόητη αδιαφάνεια των ιστορικών εξελίξεων. Η ωρίμανση αυτή ήταν ακόμη πιο αξιοσημείωτη και συγκλονιστική καθώς συμπίπτει με τις πρώτες μαρτυρίες για το σοβιετικό Γκουλάγκ που κατάρθρωσαν να υπερβούν το παραδοσιακό φράγμα δυσπιστίας και παραγνώρισης της Δύσης: το αφήγημα του Αλε-

ξάντρ Σολτζενίτσιν, *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, εκδόθηκε την ίδια εκείνη άνοιξη του '63».

Μπαίνω στον πειρασμό να σημειώσω άλλο ένα καίριο κατά τη γνώμη μου κείμενο που εκδίδεται επίσης το '63. Ο Georges Perec γράφει το κείμενο «Robert Antelme ou la vérité de la littérature», στο οποίο αναλύει το βιβλίο του Αντέλμ *L'esprèce humaine*. Εντάσσεται κι αυτό σ' αυτήν την «ικανότητα ακοής» που έχει πια ωριμάσει και δίνει τους καρπούς της.

Ο Σεμπρούν παραθέτει την τελευταία παράγραφο *Της ανακωχής*, σημειώνοντας ότι αυτό το βίωμα τον εκφράζει απόλυτα. Γράφει ο Λέβι:

«Είναι ένα όνειρο μέσα σ' ένα άλλο όνειρο, διαφορετικό στις λεπτομέρειές του αλλά πάντα το ίδιο στην ουσία του. Βρίσκομαι στο τραπέζι με την οικογένειά μου ή με τους φίλους, στη δουλειά ή στην εξοχή, σ' ένα χαλαρό και γαλήνιο περιβάλλον, απαλλαγμένο από εντάσεις και πόνους. Παρ' όλα αυτά, νιώθω ένα αδιόρατο και βαθύ άγχος, την αίσθηση μιας επικείμενης απειλής. Πράγματι, όσο το όνειρο συνεχίζεται, σιγά σιγά ή βίαια, κάθε φορά και με διαφορετικό τρόπο, τα πάντα πέφτουν και γκρεμίζονται γύρω μου, το σκηνικό, οι τοίχοι, τα πρόσωπα, και το άγχος μεγαλώνει. Βυθίζονται όλα στο χάος. Είμαι μόνος στο κέντρο μιας γκρίζας και θολής αβύσσου. Και ξαφνικά ξέρω τι σημαίνει αυτό, ξέρω επίσης ότι πάντα το γνώριζα. Βρίσκομαι ξανά στο Λάγκερ και τίποτα δεν ήταν αλήθεια έξω από το Λάγκερ. Τα υπόλοιπα ήταν σύντομες διακοπές ή μια πλάνη των αισθήσεων, ένα όνειρο: η οικογένεια, η φύση με τα λουλούδια, το σπίτι. Τώρα αυτό το εσωτερικό όνειρο, το όνειρο της ειρήνης τελείωσε και το εξωτερικό όνειρο που ακολουθεί παγερό, ακούω πάλι μια γνωστή φωνή, μια λέξη μόνο, όχι επιτακτική αλλά σύντομη και βαριά. Το πρόσταγμα που συνόδευε την αυγή στο Άουσβιτς, μια λέξη ξένη που τη φοβόμασταν και την περιμέναμε: έγερση, "Wstawac"» (σ. 236).

Κλείνοντας, θα ήθελα να σταθώ άλλη μία φορά στο πώς αυτή η εμπειρία συμπλέκεται με τη γραφή: όχι μόνο ωθεί στη γραφή, αλλά και αποτελεί τον πυρήνα του έργου. Οι συγγραφείς επανέρχονται διαρκώς σ' αυτήν, τελικά δεν ξεφεύγουν απ' αυτή. Μια τριλογία ο Λέβι, και μία συνέντευξη, *Το καθήκον της μνήμης*. Μια τετραλογία ο Σεμπρούν, και μια συζήτηση με τον επιζώντα του Άουσβιτς Ελί Βηζέλ, *Η σιωπή είναι αβάσταχτη*. Το «άρρητο», το «ανείπωτο», το «ακατονόμαστο», όπως χαρακτηρίστηκε αυτή η ακραία εμπειρία, αυτό που δεν μπορεί να ειπωθεί, είναι συγχρόνως αυτό «που δεν μπορούν να πάνε», να το αφηγούνται, να το επεξεργάζονται, να το αναστοχάζονται.

★

Σχετικά με τη γενοκτονία των Εβραίων, αλλά και γενικότερα με τον κόσμο των στρατοπέδων δεν είναι τυχαία η σχετική σιωπή των ιστορικών που διήρκεσε αρκετές δεκαετίες, βαίνοντας παράλληλα με τη σιωπή των επιζώντων. Αν η σιωπή των μαρτύρων σπάει στη δεκαετία του '80, η σιωπή των ιστορικών ακολουθεί κατά μια δεκαετία. Στη δεκαετία του '60 στην Αμερική εκδόθηκαν τα πρώτα μεγάλα βιβλία αναφοράς για το θέμα, όμως από μη-ιστορικούς: Χάνα Αρέντ (φιλόσοφος), Ραούλ Χιλμπέργκ (πολιτικός επιστήμων). Αναφέρω ενδεικτικά το πα-

ράδειγμα της γαλλικής ιστοριογραφίας: το περιοδικό *Annales* μόλις το 1993 εξέδωσε ένα τεύχος αφιερωμένο στη θεματική του Βισύ, της κατοχής και της γενοκτονίας των Εβραίων, στο editorial του οποίου ομολογείται η παραμέληση των καίριων αυτών θεμάτων και αιτιολογείται γιατί άργησαν τόσο να αποτελέσουν ιστοριογραφικά αντικείμενα.⁸ Στις αρχές της δεκαετίας του '90 πυκνώνουν πλέον τα δημοσιεύματα, για να κορυφωθούν στην επέτειο της πεντηκονταετίας από την απελευθέρωση (1995) με πλήθος βιβλίων, συνεδρίων κλπ.

Τα κείμενα της στρατοπεδικής λογοτεχνίας αναπλήρωσαν λοιπόν για καιρό την έλλειψη δραστικού ιστοριογραφικού λόγου γύρω από τα θέματα αυτά. Και πρόσφατα γονιμοποιούν την ιστοριογραφία, όχι μόνο ως χρήσιμες πηγές πληροφόρησης τώρα πια που τα δεδομένα είναι γνωστά, αλλά κυρίως ως στοχασμός, ευαισθησία, ερωτήματα. Ο Claudio Pavone, λόγου χάρη, σε μια ανακοίνωσή του αναλύει την έννοια του Λέβι «γκρίζα ζώνη» και την εφαρμογή και διαφοροποίησή της στο πεδίο της Αντίστασης.⁹ Δεν διασταυρώνονται όμως μόνο με την ιστοριογραφία: διασταυρώνονται και με την κοινωνιολογία (όταν αναλύουν τη λειτουργία της μικροκοινωνίας του στρατοπέδου) και με τη φιλοσοφία (όταν διευρευνούν την απομάκρυνση των θυτών από τα γνωστά ως ανθρώπινα ηθικά όρια, αλλά και τον εξευτελισμό των θυμάτων). Πρόκειται τελικά για ανθρωπολογικές προσεγγίσεις που αφορούν όλες τις επιστήμες του ανθρώπου. Δεν είναι τυχαίο ότι η λέξη «άνθρωπος» συναντάται σε αρκετούς τίτλους: *Αν αυτό είναι ο άνθρωπος* γράφει ο Πρίμο Λέβι, *Το ανθρώπινο είδος* γράφει ο Ρομπέρ Αντέλμ. Στο τελευταίο βιβλίο του Σεμπρούν *Ο νεκρός που μας χρειάζεται*, ο άνθρωπος που περιέχεται στον τίτλο είναι «νεκρός» και μάλιστα έχει τον ειρωνικό προσδιορισμό του κατάλληλου νεκρού, αυτού που μας χρειάζεται. Τι είναι αυτό το σύμπαν, όπου ακόμη και ο θάνατος μπορεί να είναι χρήσιμος; Τα ερωτήματα λοιπόν αυτών των βιβλίων υπερβαίνουν τα όρια της ιστοριογραφίας. Αλλά πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως κι η ίδια η ιστοριογραφία οφείλει να διευρύνει το πεδίο της, να μπολιαστεί από συγγενείς ανθρωπιστικές επιστήμες (την κοινωνιολογία, την φιλοσοφία, την ψυχανάλυση, την ανθρωπολογία) για να εκφέρει δραστικότερο λόγο γύρω από αυτά τα θέματα. Και ο διάλογος μ' αυτά τα κείμενα μπορεί να αποδειχτεί ιδιαίτερα γόνιμος.¹⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σ' αυτό το σώμα γραπτών μαρτυριών έχει προστεθεί τα τελευταία χρόνια το σώμα των προφορικών μαρτυριών των επιζώντων που συλλέγονται σε μεγάλους αριθμούς από Ιδρύματα, όπως είναι στις ΗΠΑ το Ίδρυμα Fortunoff του Yale ή η Shoah Foundation του Σπύλμπεργκ και στην Ευρώπη η Fondation Auschwitz στις Βρυξέλλες. Για την Ελλάδα, βλ. Ε. Κούνιο-Αμαρίλιο – Α. Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα* (επιμ. Φρ. Αμπατζοπούλου), εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.
2. Αξιοσημείωτη είναι για την Ελλάδα η δουλειά της Φραγκίσκης

Αμπατζοπούλου: οι περισσότερες μαρτυρίες την τελευταία δεκαπενταετία έχουν εκδοθεί με δική της επιμέλεια. Βλ. επίσης το βιβλίο της *Ο άλλος εν διωγμώ*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

3. Georges Perec, «Robert Antelme ou la vérité de la littérature», *Textes inédits*, éd. Gallimard, Paris 1994, σ.173-190. (πρώτο παράθεμα σ. 174, δεύτερο σ. 190).
4. Στο θέμα αυτό αναφέρεται ο Σεμπρούν, κάνοντας τον παραλληλισμό με την περίπτωση του Λέβι στο κείμενό του «Vous avez une tombe au creux des nuages», *Mal et modernité*, εκδ. Climats, 1990, σ. 70-71.
5. Π. Λέβι, *Το περιοδικό σύστημα*, εκδ. Καστανιώτης, σ. 62.
6. Π. Λέβι, ό.π., Χ. Σεμπρούν, *Αντίο, φως της νιότης*, μτφρ. Μαρία Παπαδήμα-Σάρα Μπενβενίστε, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2001.
7. Βλ. σχετικά: Χ. Σεμπρούν - Ε. Βηζέλ, *Η σιωπή είναι αβάσταχτη*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος 1997.
8. «Présence du passé, lenteur de l'histoire. Vichy, l'Occupation, les Juifs», *Annales*, 48ème année, no 3, Mai-Juin 1993, éd. Armand Colin. Τα θέματα αυτά είχα την ευκαιρία να σχολιάσω εκτενέστερα στο άρθρο μου «Ιστοριογραφία της γενοκτονίας των Εβραίων ('42-'45). Η ανυπόφορη αλήθεια και το "καθησυχαστικό" ψεύδος», περ. *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', Ιαν.-Μάρ. '97, τ. 62.
9. Claudio Pavone, «Au coeur d'une Italie coupée en deux, la "zone grise": particularités et héritage», *La Résistance et les Européens du Sud* (dir. J.-M. Guillon et R. Mencherini), éd. L'Harmattan, Paris 1999, σ. 161-171.
10. Για μια διεπιστημονική προσέγγιση της εβραϊκής γενοκτονίας βλ. *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη* (επιμ. Ο. Βαρών-Βασάρ), εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999.

ΕΡΓΑ ΤΩΝ Π. ΛΕΒΙ, Χ. ΣΕΜΠΡΟΥΝ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

(όσα αναφέρονται στο κείμενο)

1. ΠΡΙΜΟ ΛΕΒΙ
Το περιοδικό σύστημα, μτφρ. Άμπυ Ράικου, εκδ. Καστανιώτης, 1990.
Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα, 1997.
Η Ανακωχή, μτφρ. Ζακ Σαμουήλ, εκδ. Σέλας, 1998.
Το καθήκον της μνήμης, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα, 1998.
Αυτοί που βούλιαξαν κι αυτοί που σώθηκαν, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα, 2000.
2. ΧΟΡΧΕ ΣΕΜΠΡΟΥΝ
Το Μεγάλο Ταξίδι, μτφρ. Άρης Αλεξάνδρου, εκδ. Εξάντας, α' εκδ. 1974, β' εκδ. 2001.
Το Λευκό Όρος, μτφρ. Βικτώρια Τράπαλη, εκδ. Εξάντας, 1987.
Τι ωραία Κυριακή!, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, εκδ. Εξάντας, 1989.
Η Γραφή ή η ζωή, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, εκδ. Εξάντας, 1996.
Χ. Σεμπρούν - Ελί Βηζέλ, *Η σιωπή είναι αβάσταχτη*, μτφρ. Β. Τομανάς, εκδ. Νησίδες, 1998.
Αντίο, φως της νιότης, μτφρ. Μαρία Παπαδήμα - Σάρα Μπενβενίστε, εκδ. Εξάντας, 2001.
Ο νεκρός που μας χρειάζεται, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, υπό έκδ. στον Εξάντα για το 2003.

[Τα παραθέματα στο κείμενο είναι από τις παραπάνω εκδόσεις, εκτός από το: *Η Γραφή ή η ζωή* που είναι σε δική μας μετάφραση. Ο.Β.-Β.]